



MECMUA

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

GÜZ 2017 YIL: 2. SAYI: 4. s. 29-40

YÜKLEME TARİHİ: 12.06.2017 YAYIN TARİHİ: 31.12.2017

Sait YILTER*

GILGAMIŞ DESTANI (ENOME ENİŞ) VE ALTAY TÜRKLERİNE AİT “YARATILIŞ EFSANESİ”NDE “TANRI” VE “YARATILIŞ” KAVRAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Özet

Tanrı ve yaratılış kavramları insanın zihnini hep meşgul etmiştir. Tarih boyunca insan kendisine hediye edilmiş akıl sayesinde bunları sorgulamıştır. Destanlar ve efsaneler en eski metinlerdir. Yaratılış (kozmoğoni, kozmoloji), ilk destanların ve efsanelerin temel konusudur. İlk yazılı metinlerden biri olan Gilgamiş destanında ve efsanelerde tanrı ve yaratılış tasavvuruna bakıldığında “Gökteki Yüce Tanrı” inancının olduğu görülmektedir. Gök tanrıları en güçlü tanrılardır ve yaratma en önemli özellikleridir. Altay Türklerinin Yaratılış Efsanesi’nde de aynı doğrultuda bilgilere ulaşılmaktadır. Bu durum ilk insandan beri tanrı ve yaratılış kavramlarının paralel olarak günümüze geldiğini göstermektedir. Bu metinlerin ortaya çıkış coğrafyaları farklı olsa da yaratılış ile ilgili benzerlikler dikkat çekmektedir. Bu bilgilerin aynı kaynaktan insanlara aktarıldığı söylenebilir.


Anahtar Kelimeler: Tanrı, yaratılış, Gilgamiş Destanı, Türk Yaratılış Efsaneleri.

THE COMPARISON OF THE CONCEPTS OF “GOD” AND “CREATION” IN THE GILGAMESH EPIC (ENOME ENISH) AND ALTAY TURK’S CREATION MYTH

Abstract

Man’s mind was always occupied with the concepts of “God” and “creation”. Throughout history, man has questioned these concepts through their intellect, which was gifted to them.. Epics and myths are the oldest texts. Creation (cosmogony, cosmology) is the main theme of the first epics and myths.. When investigating concepts of “God” and “creation” in Gilgamesh Epic and myths, one of the oldest texts, it is seen that the concept of “God” was described as “Great God of Sky”.The “Great God of Sky” is the greatest god and “creation” is the most important characteristics of this god. Same concepts can also be seen In Altay Turks’ Creation Myths. These examples shows that concepts of “God” and “creation” has similar meanings or has been used together since the creation of human being. Although the origin of these epics and myths were different lands, it is interesting that these epics and myths have alot of similarities about concept of “creation”. It can be stated that the knowledge of creation was transferred to human beings from the same source.

Keywords: God, Creation, Gilgamesh Epic, the Turkish Creation Myths.

*  Dr., Kahta Anadolu Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, syltr@mynet.com

Giriş

Destanlar ve efsaneler en eski edebî ürünlerdendir. Halk muhayilesinden doğan, hayâl gücü ile evrilen ve günümüze kadar sözlü olarak ulaşabilen destanlar ve efsaneler, 19.yüzyıldan itibaren Batı’da millet olmanın bir vasfı olarak görülmüştür.¹ Destan, “bir milletin tarih sahnesine çıktığı ilk devirlerde başından geçen büyük hâdiseleri, savaşları, kahramanlıkları, göçleri vb. şeyleri mitolojik unsurlarla da süsleyerek lirik bir dille anlatan eserler”; efsane, “halkın gözünde veya nakledenin hayâl gücünde olağanüstülükler katılarak anlatılan hâl, hâdiseler, hikâye; şöret bulup dillere düşen hâdiseler, destan” olarak tanımlanmıştır.² Tanımlamalara bakıldığında bu iki kavramın birlikte kullanıldığı görülmektedir. Nihat S. Banarlı, destanların oluşumunda efsanelerin etkili olduğunu ve destan ile efsane kavramlarının aynı anlamda kullanıldığını söyler: “Eski milletlerin destan devirlerinde mitoslarla destanlar yan yana, yahut art arda doğar. Destanların teşekkülünde, efsanelerin ve efsane devirlerinin büyük tesiri olur. Destanlar içinde zengin mitoloji unsurları bulunmaktadır. Destan kelimesinin aslı Farsça dâstân’dır, Türk söyleyişi bu kelimeyi destan sesiyle Türkçeleştirmiş ve çeşitli mânâlarda kullanmıştır. Türkçe’de destan, hem légende hem epopé karşılığıdır.”³ Banarlı, destanları kökü tarihe dayanan, ilhamını tarihten alan; halk gözüyle görülen, halk ruhuyla duyulan ve halk hayalinde masallaştırılan tarihler olarak kabul eder. Ferhat Aslan da “efsane” kavramı üzerinde hazırladığı makalesinde efsanelerin yapısı, içeriği, icrası, işlevi vb. yönlerinin tespit edilmesine rağmen üzerinde mutabık kalınan bir tanımın yapılamadığını söyler.⁴

Yaratılış (kozmozoni, kozmoloji), ilk destanların ve efsanelerin temel konusudur. Günümüze kadar Sümerlere ait evrenin yaratılışına ait bir mit ortaya çıkarılmamışsa da Gılgamış Destanı’nda, yaratılışla ilgili varsayımlar ve kozmogonik kavramlar bulunmakta, açıklamaya ve yorumlamaya muhtaç konulardan biri olarak önümüzde durmaktadır.⁵ Altay-Yakut sahasında “Yaratılış” ve Uygurlara ait “Türeyiş” destanları, Türkler arasında yaratılışla ilgili güçlü bir kültürel altyapının olduğunu işaret etmektedir. Cabbar İşankulu, Gılgamış destanı ve Türklere ait yaratılış destan ve efsanelerini karşılaştırmıştır. Bu metinlerde kahramanların işlevlerini, isimlerinin etimolojik benzerliklerini ve anlamları ile ilgili kapsamlı bir analiz yapmış; coğrafya farklılığına rağmen iki kültür arasındaki şartıcı benzerliğe işaret etmiştir.⁶

¹ Finliler, Kalavela destanının derlenmesi ile birlikte bir millet vasfı kazandıklarına inanırlar. Fransızlar, Almanlar Avrupa’daki diğer milletlere üstün olduklarının ve onların ataları olduklarını sahip oldukları destanları örnek göstermişlerdir.

² Nevin Kardaş, Salih Önen, Mesut Duman vd. , Örnekleriyle Türkçe Sözlük (1. cilt), MEB Yayınları, Ankara 1995, s 636 ve 785.

³ Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi (1.Cilt). MEB Yayınları, İstanbul 2001, s.1-2.

⁴ Ferhat Aslan, “Halkbilimsel Bir Terim Olarak “Efsane” Üzerine Bazı Dikkatler”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı 23, Güz 2012.

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Samuel Noah Kramer, Sümer Mitolojisi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

⁶ Cabbar İşankulu, Kaybolan Cennetin Peşinde, (Aktaran: V. Savaş Yelok), Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 22, Sayı 3 (2002), s.183-197.



İlk insan Hz. Âdem’den bu yana insanoğlu nasıl ve kim tarafından yaratıldığını merak etmiştir. İnsan, tabiat karşısında güçsüzlüğü ve düşünme yeteneğinin sınırlı olması sebebiyle “Tanrı” ve “yaratılış” kavramlarını kendi düşünce ve tecrübelerine dayanarak yorumlamıştır. Bu kavramlar kutsal kitaplarda önemli bir yer tutmakla birlikte mevzu tartışma alanı olmaktan kurtulamamıştır. Konu ile ilgili son yüzyıllarda yapılan evrim ve büyük patlama (big bang) tartışmaları konunun güncelliğini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu makalede bilinen ilk yazılı destan olan Gılgamış (Enome Eniş) ve Altay Türklerine ait bir yaratılış efsanesinde “Tanrı” ve “yaratılış” kavramlarını ortaya koyarak karşılaştırılmasını yapmaya çalışılmıştır.

1. Gılgamış Destanı

Gılgamış Destanı (Enome Eniş), büyük bir kısmı Akkadca çivi yazısı ile yazılmış on iki tabletten oluşmaktadır. Tabletler kısmen zarar gördüğünden bazı bölümleri eksiktir. Destanı oluşturan tabletlerin parçaları çok geniş bir coğrafyaya dağılmıştır. Orijinal metni ortaya çıkarmak için Asur Bilimci Jean Bottéro büyük bir gayret göstermiştir. Destanın farklı varyantlarının olması metnin tamirinde yardımcı olmuştur. Destanda Gılgamış’ın başından geçenler konu edilir. Eser, kahraman merkezli (heroic) bir destandır.

1.1. Gılgamış Destanı’nın Özeti

Gılgamış, Uruk şehrinde hüküm süren bir Sümer kahramanıdır. Kentin çevresini muazzam bir sur ile çevirmek ister. Yıpratıcı çalışmalardan gözü yılmış olan halk, Gılgamış’ı tanrılara şikâyet eder. Tanrılar halkı dinler. Savaş ve aşk tanrıçası İştâr, onları korumak için Enkidu’yu görevlendirir. Enkidu sedir ormanları içinde, vahşi hayvanlar arasında yaşamaktadır. Bir vuruşmada kötülük yapan bir devi öldüren Enkidu, Gılgamış ile karşılaşınca onunla dost olur. Böylece tanrıçanın iradesi yerine getirilmemiş olur. Her iki kudretli yaratık, Gılgamış ile Enkidu, insanoğluna düşman olan yaratıkları yok ederek dünyayı düzenini kurmaya çalışırlar.

Enkidu, arkadaşı Gılgamış’ı tanrıça İştâr’ın ziyaretine götürür. Tanrıça Enkidu’nun Gılgamış’a bağlılığını anlar. İştâr, Gılgamış’ı baştan çıkarmaya çalışır. Gılgamış, tanrıçaya gönül verenin sonunda ölüme mahkûm olacağını bildiğinden İştâr’ın aşkını kabul etmez. Gazaba gelen İştâr, Enkidu’yu cüzzam illetine uğratarak ortadan kaldırır. Gılgamış’ı da aynı şekilde öldürmek ister. Gılgamış, hayat ve ölüm muammalarını çözmek, ölümsüzlüğün sırrını elde etmek için atası Utanapiştî’ye başvurur ve karar verir.

Gılgamış, atası Utanapiştî’yi bulmak için birçok gezi yapar. Ölüm kıyılarına kadar denizi aşkıktan sonra Utanapiştî’yi bulur. Kutsal ihtiyar, Gılgamış’a Büyük Tufan’ı anlatır. Vaktiyle bütün Mezopotamya tufana boğulmuşken tanrıların yardımlarıyla nasıl yalnız kendisinin ve hizmetçisinin kurtulduğunu anlatır. Utanapiştî Gılgamış’ı tanrıçanın şerrinden kurtarır ancak ölümsüzlüğün sırrını açıklamaz. Gılgamış’ı boş çevirmemek için ona kuvvet ve gençliğin sırrını yazıp verir.

Gılgamış büyük üzüntüler içinde atasına veda eder. Bir gece rüyasında Enkidu’yu görür. Enkidu, ölümlerin bulunduğu Gölge Vadisi’nde, hiçbiri kendisini tanıyıp hatırlamayan yaratıkların arasında, tanrıların iyiliğini beklemektedir. Gılgamış bu



rüyadan anlar ki, ölümsüzlük dünyada ulaşılabilecek en büyük mutluluk değildir. Yeryüzünde gerçek mutluluk, tanrıların yardımıyla insanların hafızasından silinmeksizin gerçek ölümsüzlüğü bulabilmektir.⁷

1.2. Gılgamış (Enome Eniş) Destanında “Tanrı” ve “Yaratılış” Kavramları

Gılgamış destanında mitoloji, efsaneler, tarih ve dinî inançlar iç içe geçmiştir. Destanda sedir ormanı, ihtiyarları gençleştiren ot, meşe ağacı (huluppu), Babil’in kapısı, ikiz dağlar, ölümcül suyu olan deniz mitolojik unsurlardır. Üçte ikisi tanrı üçte biri insan olan Gılgamış’ın kendisi, Enkidu’nun eşekten insana dönüşmesi, tanrılar tarafından sedir ormanını korumakla görevlendirilen Humbaba ve onun Gılgamış ile Enkidu tarafından öldürülmesi, Gılgamış’ın Gökyüzü Boğasını öldürmesi destandaki efsanevî hikâyelerdir. Destan Mezopotamya’da geçmektedir ve yaklaşık olarak milattan önce 2650’li yıllarda yazılmıştır. Nuh (Utanapiştî) Tufanı, Gılgamış, Dumuzi ve Lugalbanda (Öfkeli Kral), site devletler gibi tarihî unsurlar dikkati çekmektedir.

Destanın diline bakıldığında metnin dinî-mistik bir anlayışla ifade edildiği görülür. Destanda belirleyici karakterlerin tanrılar, tanrı-insanlar ve gücünü tanrılardan alan efsanevî kişilerden oluşması, insana eserin “dinî bir kitap” olduğu hissi vermektedir. Dinler Tarihi profesörü Mustafa Ünal⁸, bugün milletlerin karakteristik özelliklerini ortaya koyan destanların ve mitolojilerin din kaynaklı olduğunu, tarih içinde takipçisi kalmayan bu kitapların aslında birer din kitabı olduğunu söylemektedir. Ünal, zaman içinde takipçisi olan kitapların din kitabı, takipçisi kalmayan kitapların ise destan ve mitoloji olarak günümüze ulaştıklarını ifade etmektedir. Destanlarda anlatılan çoğu olay ve efsanenin ilahî kitapların da konusu olması bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Gılgamış Destanı’nda⁹ “Tanrı”(lar), -dönemin Mezopotamya’sındaki mitolojik inanç sistemine göre- *gökteki tanrılar, yer ve deniz tanrıları* (İgigiler) ve *yeraltı tanrıları* olmak (Annunakiler) üzere üçe ayrılır. Sümerlerde tanrı, yaratma (doğurma fonksiyonu) özelliği nedeniyle daha çok “kadın” şeklinde düşünülmüştür. Mezopotamya’da en güçlü tanrıların “kadın” şeklinde tasavvur edilmesi bu kanıyı kuvvetlendirmektedir. Tanrıların en yücesi tanrıça Aruru’dur. Mezopotamya’da ve her yerde Panteon’u ve evreni yöneten üç büyük tanrı vardır. Bunlar Anu (gök tanrısı), Enlil (yeraltı tanrısı) ve Ea (yer tanrısı)’dır. Bu tanrılar Aruru’dan daha az güç sahibidirler ve her şeyi onun izniyle yaparlar. “*Bırak artık böbürlenmeyi / Enkidu. / Şamaş sevgiyle sarmaladı onu / Ve hem Anu, hem Enlil ve Ea / Akilla donattılar onu.*” (I / V: 214-215) (Bottéro, 2008: 78)

⁷ Özet bölümü, künyesi “Jean Bottéro, Gılgamış Destanı-Ölmek İstemeyen Büyük İnsan (çev: Orhan Suda), (3.Baskı), YKY Yayınları, İstanbul 2010.” olan eserin metin bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁸ Mustafa Ünal, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesidir. Ünal, 2010 yılında aldığımız mitoloji dersleri sırasında burada verilen düşünceleri dile getirmiştir.

⁹ Burada parantez içinde verilen sayılar Jean Bottéro’nun “Gılgamış Destanı- Ölmek İstemeyen Büyük İnsan (Çeviren: Orhan Suda), 3. Baskı, YKY, İstanbul 2008.” isimli kitabından yapılan alıntılar olup tablet ve satır numaralarıdır. Arap rakamları daima italik olarak verilmiştir ve üst üste iki nokta ile ayrılmıştır. Tabletın sütunları daha büyük punto, yatık bir çizgi ile ayrılmıştır. Örnek X / III: 45. Yani X. tabletin III. sütununun 45. dizesini belirtmektedir.



1.2.1. Gök Tanrıları: Aruru yaratıcı özelliği olan büyük ana (kadın) tanrıçadır. Yaratma ve tasarlama vahiye dayanan dinlerde olduğu gibi toprak (kil) ile yapılır. İlk “insan”ı yaratan da Aruru’dur. Tanrılar yaratma, tasarlama özelliklerine güç sahibidirler. Özellikle “gök tanrıları” çok güçlüdür; olayların ve insanların hayatlarının seyrine doğrudan müdahale ederler. “[Yüce tanrılar] / Göklerin tanrıları (I / II: 63-64) (Bottéro, 2008: 68) ; [Babasına]: / “Baba, çölden gelmiş / [Biri] (var) ki / [Ülkenin (en) güçlüsü] / (En) kuvvet[lisi]; / [Kastarı] da / [Gökten (inmiş)] / Bir kaya (gibi) güçlü!” (I / III: 96-99) (Bottéro, 2008: 71)

Aruru, Anu’yu yaratmıştır. Egemen tanrısal hanedanın babası ve kurucusu ise gök tanrısı Anu’dur. “(Sonunda) Onların yakınmalarını / Duydu [Anu] / Seslendiler Ulu-Aruru’ya / Sen ki [İnsan’ı] yarattın / Şimdi de kulak ver (Anu) ’nun dediğine (?) / Yarat onun tarafından tasarlanmış / Kasırga’ya [denk] düşen birini / Varsın (O ve Gilgamiş) dövüşünler birbiriyle / Yeter ki huzura kavuşsun Uruk! / Duyunca bu dileği / Yerine getirdi Aruru /Anu’ nun dediğini (?) / Yıkayıp ellerini / Bir parça kil aldı / Ve bozkıra bıraktı onu: / (Ve orada) [bozkırda] / Yarattı Gözüpek-Enkidu’yu / Ve saldı dünyaya / Ninurta [savaş tanrısı] (gibi) savaşçı Enkidu’yu” (I / II: 74-80) (Bottéro, 2008: 69)

Aşk ve savaş tanrıçası İştâr (Gökte ve yerde bulunur, Uruk’un en büyük tanrıçasıdır.), gezegenlerin tanrısı İrnina, Güneş tanrısı Şamaş, ay tanrısı Şin diğer gök tanrılarıdır. “[Yukarıya (?)] / Terasa çıktı / [Orada(?)] Şamaş’a / Bir tütsü yaktı / Ve [bir ad[ak] adadı (ona)] (III / II: 6-9) (Bottéro, 2008: 94); Tanyeri / Ağardığında / Enkidu başını Şamaş’a doğru [kaldırarak] / Ağla[maya] başladı: / Gözyaşları parlıyordu / Şa[ma]ş’ın güneş ışın[larında] / [Sana yakarıyorum Şamaş]” (VII / II: 33-37) (Bottéro, 2008: 140) ; Gece dağın geçitlerine varınca / Aslanlar gördü / Ve korktu! (Ama) Başını göğe doğru kaldırarak / Tanrı Şin’e t-yakarmaya başladı / Ve yakarışları / Tanrıçaların [(?) en büyüğüne] yöneldi: / Sağ salim kurtarın beni, [(Bu) korkudan! (IX / I: 7-13) (Bottéro, 2008: 162).

1.2.2. Yer Tanrıları (İgigiler): Yer tanrıları bir şehir veya sitenin tanrısıdır ve büyük sarayları vardır. Bazen insanlarla, hayvanlarla ve diğer yaratıklarla evlenirler. Ancak bu evlilikler kendisi dışındakilere zarar verir. “Krallık tacını da geçirince başına / Prenses-İştâr’ı büyüledi / Gilgamiş’in güzelliği / Haydi Gilgamiş / Evlen benimle (dedi ona) / Sun bana şehvetini! / Kocam ol! / Karın olayım ben de!” (VI: 5-9) (Bottéro, 2008: 122-123); [Ama Gilgamiş] açtı ağzını / [Sö]ze başladı / [Ve dedi ki] / Prenses-İştâr’a : / Eğer evlenirsem seninle / [Neler sun]mam [gerecek] sana? ... / [Ha]jyr. İstemiyorum / [Karım olmanı] senden! / [(Çünkü) sen] soğukta [sö]nen / [Bir sobasın (sadece)] / Sallantılı(?) bir kapısın / Rüzgârlara fırtınaya kâr etme[yen] / Çök[en] bir saraysın / [(en) yiğit] [savunucularının (?) üzerine] / Bir filsin / Koşumunu yere [atan] / Bir katransın / Dokunanı kir[le]ten / Şarap tulumusun / Taşıyıcısının [üstüne boşalan] / Bir kireçtaşı kütesisin / Taş duvarı çökerten / Bir koçbaşısın... / Sevgililerinin [acıklı öyküsünü] / Tammuz’a / Gençliğinde sevdiğin delikanlıya / Her yıl yas tutulması senin yüzünden / Rengârenk Gökkuzgun’u / Sevdin / (Sonra birden bire) onu da vurup kanadını kırdın! / Sığındığı ormanda / Ah kanatlarım, ah kanatlarım, diye / Bağırıp duruyor şimdi / Gücüne erişilmez / Aslan’ı sevdin / (Sonra birden bire) tuzak üstüne / Tuzak kurdun ona! (VI: 23-53) (Bottéro, 2008: 125-126).



1.2.3. Yeraltı Tanrıları (Annunakiler): Yeraltı tanrılarının en güçlüsü Enlil'dir. Kötülük ve iyilikleri emreder. “*Sedir [Ormanı]nı kurtarmak / Ve insanları yıldırım için / Enlil görevlendirdi Humbaba'yu! / (Bu) Humbaba ve haykırışı korkunçtur / Alev fişkirir ağzından / Ölüm kokar nefesi! / Altı yüz kilometre [uz]aktan / Duyar Orman'ın tüm gürültülerini / Kim diyebilir ki oraya? / Sedirleri korusun / İnsanları yıldırısın / Kim girse Ormanı'na / Kötürüm olsun diye / Enlil görevlendirdi onu*” (II / V:1-8) (Bottéro, 2008: 87-88); “*Zalim Humbaba'yu öldürmeye / Senin nefret ettiğin / (Bu) uğursuz yarattığı / Yeryüzünden temizlemeye*” (III / II: 17-18) (Bottéro, 2008: 95); “*Humbaba'yu Sedir Ormanı Bekçisi'ni / Boğazla tepele / Bitir işini ve [!] / Yüce Tanrı Enlil onun / [Dileğini (?)] duymadan / Ve gazabı üzerimize yağmadan önce ([Yüce] tanrıların: / Nippur'da Enlil'in / (Ve ?)[Larsa / Sipar'da (?)] Şamaş'ın (V / III: 13-14) (Bottéro, 2008: 118); “[Yüce] Tanrılara yakarmaya (senin için) / Gideceğim senin (koruyucu) tanrını bulmaya / [Enlil]e [Yüce] Tanrıların Tanrısı'na / Yakarmaya! / Tanrılar Tanrısı Enlil / Sa[na acı]sın diye / [Al]tından bir tas[virini] / Yapacağım senin, (adak) niyetine*”(VII / II: 23-27) (Bottéro, 2008: 139).

Yeraltı (cehennem) tanrıları Karanlık Ev'e bekçilik ederler. Oraya giden bir daha geri dönemez. “*Bir kuşun kanatları gibi / [K]aptığı gibi beni / Karanlık Ev'e, Irkalla'ya / İçine girenlerin bir daha / Asla çıkamadıkları Ev'e / İçindekilerin karanlıkta/ Oturdukları / Humustan ve kilden / Başka bir şey yemedikleri / Giysileri kuşlar gibi / Tüylerle kaplı / Asla g[ün] yüzü görmeksizin / Karanlıklara yağıştukları / Yere götürdü / Dönüşü olmayan Yoldan... (VII / IV: 33-39) (Bottéro, 2008: 145-146) ; “*Ve içine girdiğim /Bu tozlu evin sakinleriydi / Başpapazlar, ulu danişment kişiler, / Büyücüler ayinleri yönetenler / Yüce Tanrıların aklayıcıları / Etana / Samukan / Cehennem [Tan]rıçası Ereşkigal! (VII / IV: 45-50) (Bottéro, 2008: 146-147).**

1.2.4. Tanrılaştırılmış Varlıklar: Gilgamiş Destanı'nın tanrılaştırılmış insan-varlık unsuru hikâyenin belirgin özelliği haline gelmiştir. Sümer şehir devletlerinde tanrıların yeryüzündeki olağanüstü işlerinin bir kısmını tanrısal insan karakterleri gerçekleştirir. Bu destan kahramanları ölümlerinden sonra halk tarafından ululaştırılmış soylu karakterlerdir. Onların kahramanlıklarını, korkusuzluklarını, halk içindeki yararlıklarını destanın başından sonuna kadar izlemek mümkündür. Bu karakterler bir insan (Gilgamiş, Utanapişti) insan-hayvan (Enkidu, İnsan-Akrepler), veya canavar (Humbaba) olabilirler. Tanrılar bu soylulara muazzam güçler bahşeder ve onları tanrı(sal)-kral haline getirirler. Gilgamiş, annesi Dişi Manda-Ninsuna, atası Utanapişti, Enkidu tanrılaştırılmış insan özelliği taşırlar ancak tüm özellikleriyle tanrı veya insan değildirler. “*Dünyaya geldiğinden beri / Saygın biriydi / (Bu) **Gilgamiş!** / Üçte ikisi tanrı / Üçte biri insandı (I / I: 45; I / II: 46-47) (Bottéro, 2008: 67) ; “*Ve sanki bir tanrıymişçasına / Bir “kemer” takmışlardı **Gilgamiş**'ın beline*” (II / II: 45) (Bottéro, 2008: 85) ; “*Sen yakışıklısın **Enkidu** / Bir tanrı gibisin*” (I / IV: 180) (Bottéro, 2008: 76) ; “*Her şeyi bilen bilge anası / Şöyle dedi oğluna- /Her şeyi bilen / Bilge [Dişi **Manda-Ninsuna**]*” (I / VI: 257) (Bottéro, 2008: 81) ; “*[Ey **Enkidu**, ey biricik dostum!], an[an] / Bir ceylandı; Yabaneşeyiydi baban / Ve eşek sütü ile beslemişlerdi seni*” (VIII / I: 3-5) (Bottéro, 2008: 149) ; “*İkiz dağlara vardığında / **İnsan-Akrepler** / Nöbet tutuyordu / Giriş kapısında / Tüyler ürperticiydi / Görünüşleri / Ölüm (yayılyordu) bedenlerinden*” (IX / II: 6-7) (Bottéro, 2008: 163) ; “*Bulmak için geldim(?)*” / [Tanrıların] Yüce-*



Katı'na kabul edilmiş / [Sonsuz hayata kavuşmuş] / Saygıdeğer Utanapışti'yi” (IX / III: (1-4) (Bottéro, 2008: 164) ; “Ey Gılgamış niçin / [Abartıyorsun (?) / mutsuzluğu[nu] / Seni [tanrılar] / Tanrı-insan cevherinden / [Yarattılar] / Sana babanmış, ananmış gibi / Davran[dılar] / Ey Gılgamış [delirdin mi sen?] / (Tanrılar) kendi Kurullarında / Bir taht bağışladılar sana” (X / V: 37-42) (Bottéro, 2008: 184-185) ; “Utanapışti, şimdiye kadar / Ölümlü bir yaratıktı sadece / Bundan böyle, o ve karısı / Biz tanrılar gibi ölümsüz olacaktır!” (XI: 193-194) (Bottéro, 2008: 162).

2. Yaratılış Destanı

Türklerde “yaratılış” konusunu işleyen birçok destan ve efsane vardır. Gılgamış destanı, İslamiyet öncesine ait bir destan olduğundan konu bakımından onun muadili veya benzeri bir destan ile karşılaştırmak daha mantıklı olacaktır. Ancak burada bir şu meseleyi dile getirmek faydalı olacaktır. Gılgamış, kahraman merkezli (heroic) bir destandır ve “yaratılış” ve “tanrı” kavramlarını doğrudan karşılamaktan uzaktır. Destan metninde bu kavramları karşılayan kahramanlara ait özellikler yeri geldikçe verilmiştir. Yaratılış efsanesinde ise “Tanrı” ve “yaratma” temel kavramlar olarak öne çıkmaktadır. Bu efsanedeki Tanrı Kayra Han, Gök Tanrı inancını destekler mahiyettedir ve Gılgamış destanındaki tanrı inancından farklıdır. “Bazı Türk destan ve hikâyelerinde muhtemelen dış etkilerle ve şüphesiz müteakip dönemlerde ‘Tanrı’nın çocukları’ndan söz edilmekle birlikte bu durum en azından menşei formu itibarı ile Türklerde Gök-Tanrı inancı için geçerli olmayıp; Eliade’ın da kuvvetle ifade ettiği üzere Türk Tanrı anlayışında temelde, “kutsal evliliğe” (hiégmaie) rastlanmamaktadır. Yani Türk Gök-Tanrı’sı Asur, Babil, Yunan ve Roma tanrıları gibi tanrıçalarla evlenmez. Türk mantalitelerinde ve dil mantıklarında başka birçok kavmin dilinde görülenin aksine erkek-dişi ayrımına yer verilmemekte; kâinat Türklere bir bütün olarak görülmekte; bu nedenle de Türklerde dinî bir anlayışın gereği olarak kadın-erkek ayrımı bulunmamaktadır.” (Günay ve Güngör, 2007: 63-64).

2.1. Yaratılış Efsanesinin Özeti

Hiçbir şey yokken, **Tanrı Kayra Han** ile uçsuz bucaksız su vardı. Ay, güneş ve yer yoktu. Bütün Tanrıların en büyüğü, varlıkların başlangıcı, insanoğullarının ilk atası Tanrı Kayra Han’ın bu sade sudan canı sıkılıyordu. O, yalnızlık içinde iken su dalgalandı. (**Akine**) **Ak Ana** (denilen bir kadın hayali görünerek) Tanrı’ya “Yarat!” dedi ve yine suya gömüldü. Bunun üzerine Kayra Han, kendine benzer bir varlık yaratarak “**Kişi**” adını verdi.

Kayra Han ile Kişi, sonsuz suyun üzerinde iki siyah kaz gibi rahatça uçmaya koyuldular. Ancak Kişi, hayatında değişiklik aradı, kendisini yaratandan daha yüksekte görüp uçmak istedi ama uçamadı. Onun bu duygusunu sezen Tanrı, kişiden uçuş gücünü aldı, Kişi suya yuvarlandı. Boğulmak üzereyken Tanrı’ya yalvardı. Kayra Han "Yüksel!" emrini verdi. Tanrı’nın yine suyun içinden yükselttiği bir yıldız oturan Kişi, batmaktan ve boğulmaktan kurtuldu.

Kişi artık uçamaz diye Tanrı Kayra Han **dünyayı** yaratmayı düşündü. Kişi’ye, "Suya dal, toprak çıkar!" emrini verdi. Fakat o, bu toprağı çıkarırken de kötülükler düşündü: Toprağın bir kısmını ağızda saklayarak ileride kendisine gizli bir dünya



yaratmayı tasarladı. Avucundaki toprağı su yüzüne serpince Tanrı, toprağı "Büyü!" emrini verdi. Kişi'nin serptiğı toprak **dünya** (yer) oldu. Fakat bu emirle Kişi'nin ağızındaki toprak da büyümeye başladı. Kişi'nin ağızındaki toprak büyümeye başlayınca boğulacak oldu. Tanrı'ya yalvardı. Tanrı "Tükür!" diye buyurdu. Kişi'nin ağızından dökülen ıslak toprak yeryüzüne serpildi ve yeryüzünde tepelikler oluştu. Buna kızan Tanrı Kişi'yi kendi âleminden kovdu ve ona **Erlık** (Şeytan) adını verdi.

Tanrı yerde dalı olmayan bir ağacın bittiğini gördü ve dalsız ağacın güzel görünmediğini anladı. Ağaca dokuz dalın bitmesi için emir verdi. Tanrı her dalın altında ayrı bir adam yarattı ve "Dokuz millet olsun!" dedi. Toprağın yeni **insanları** güzel ve iyidiler. Erlık bu insanları kıskandı. Kayra Han'dan onları kendine vermesini istedi. Tanrı râzı olmadı. Fakat şeytan onları kötülüğe sürükledi. Kayra Han, şeytana kapılan insanların bu akılsızlığına kızarak onları kendi haline bıraktı. Erlık'i yeniden lanetleyerek toprak altındaki karanlıklar âleminin üçüncü katına sürdü. Tanrı kendisine göğün on yedinci katında bir nur âlemi yaratarak oraya çekildi ve insanların büsbütün başıboş kalmaması, onlara doğru yolu göstermesi için bir melek olan **Gök Oğul'u (Mey-Tere)** gönderdi.

Erlık, Kayra Han'ın katına çıkmak istedi. Gök Oğul'u, Tanrı'ya bunun için yalvarmaya razı etti. İzni koparan Erlık, kendisi için gökler yaptı. Kendisine bağlı olanların oluşturduğu kötü ruhlarla birlikte, gökle yer arasındaki dünyada yaşayan insanlardan daha iyi bir hayat sürüyordu.

Bu durum Kayra Han'ın canını sıktı. Erlık'in dünyasını yıkmak için kahraman **Mangdaşire**'yi gönderdi. O, güçlü mızrağıyla vurarak korkunç şimşek ve gök gürültüleri arasında bu dünyayı parça parça etti. Bu parçalar, insanlar için yaratılan ilk dünyanın üzerine düştü. Eski düz dünya engebeli bir hal aldı. Tanrı, Erlık'i yeniden cezalandırdı. Onu yerin en alt katına sürdü. Orada ne güneş, ne ay, ne de yıldız ışığı vardı. Tanrı Erlık'e dünyanın sonuna kadar orada kalmasını emretti. Tanrı Kayra Han şimdi göğün on yedinci katında kâinatı idare etmektedir. Göğün yedinci katında **Gün Ana**, altıncı katında **Ay Ata** oturmaktadır.¹⁰

2.2. Yaratılış Efsanesinde “Tanrı” ve “Yaratılış” Kavramları

Türklerde semavî bir yüce tanrıya inanışın olduğunu tarihî metinlere bakarak söylemek mümkündür. Bu inanış Mezopotamya'da olduğu gibi politeist bir anlayış değil, monoteist bir anlayışa dayanır. Sözlü destan dönemi ve ilk Türk yazılı kaynaklarına bakıldığında her ne kadar tabiat unsurlarına kutsallık izafe edilse de, bunların bir tanrı mertebesinde değerlendirilmediği açıktır. Türklerin bulunduğu coğrafya tabiata dayalı bir yaşamı zorlamaktaydı ve dış etkilere kısmen kapalı bir havzaydı. Bu durum ilkel toplumlarda görülen semavî bir yüce tanrı inanışının sıkı geleneksel yapı ile birlikte çok az etkiye muhatap kalarak varlığını sürdürdüğü fikrini güçlendirmektedir. Türklere ait ilk yazılı metinlerin “tek tanrı” inancının güçlendiği bir zamandan kalması, yazılı kaynakları olmayan dönem için sağlıklı bir değerlendirme yapmamızı engellemektedir. Bu durumda yapılması gereken şudur:

¹⁰ Bu bölüm Prof. Dr. Saim Sakaoğlu ve Doç. Dr. Ali Duymaz tarafından hazırlanan “İslamiyet Öncesi Türk Destanları”, “Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi (1.Cilt)” ve “Seyit Kemal Karaalioglu, Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi (1.Cilt)” isimli eserlerden yararlanılarak düzenlenmiştir.



Destan ve efsanelere müracaat ederek kesin bilgilere varmadan bir değerlendirme yapmak konu hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olacaktır.

2.2.1. Erlik'in (Kişi'nin) Yaratılması

“Yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudan ibaretti, yer yoktu, güneş ile ay da henüz yoktular. O zaman Tanrıların en yükseği, bütün varlıkların başlangıcı insanoğullarının ata ve anası Tengere Kayra Han kendisine benzer bir varlık yaratarak ona (kiji) dedi.” (Sakaoğlu ve Duymaz, 2002: 173)

Hiçbir şey yaratılmadan önce Tanrı'nın (Tengere Kayra Han) var olması, Tanrı'nın kendisine benzer şekilde “kiji”yi (erlik-kişi / şeytan) yaratması semavî dinlerin söylemlerine paralel bir inanıştır. Tanrı'nın en yüksekte ve en yüce varlık olarak kabul edilmesi Türklerin “Gök Tanrı” inanışına da uygundur. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise yer, güneş ve ay yaratılmadan önce kiji'nin yaratılmasıdır ve Tengere Kayra Han'ın bütün varlıkların başlangıcı ve insanoğlunun ata ve anası olarak nitelendirilmesidir.

2.2.2. Yerin (Cennetin) ve İnsanın Yaratılması

“Kayra Han ile kişi su üzerinde iki kara kaz gibi sakın sakın uçarak süzülürlerdi. Fakat kişi, bu ebedî sükûnetten memnun değildi, o, Kayra Han'dan da fazla yükselmek istiyordu. Bu ölçüsüz hareketinden o, uçma hassasını kaybetti ve derinliklere, dipsiz suya yuvarlandı. Boğulacak dereceye gelince, ihtiyaç karşısında Tengere Kayra Han'ı (merhametli semayı) yardıma çağırdı. Kayra Han, Kişi'yi derinlikten kalkması için emir verdi, sonra kişinin üzerinde oturarak suya karşı korunabilmesi için yeri yaratmak istedi. Kayra Han, Kişi'ye suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve [kişinin sudan çıkardığı]bu toprağı suyun üzerine serpti. Kişi sudan toprak çıkarırken kendisi için gizlice bir yer yapmak maksadıyla toprağın bir parçasını ağızına sakladı. Fakat yukarı çıktığında ağızdaki toprak şişti ve nefes alamaz oldu, eğer Kayra Han ağızdaki toprağı tükürmesini emretmemiş olsaydı, boğulacak dereceye gelecekti. Kayra Han tarafından yaratılan yer düz ve arızasızdı, fakat kişinin ağızından fıskıran toprak her tarafa sıçradı ve birçok yerde bataklık tepecikler meydana getirdi. Kayra Han kızgınlıkla kişiye “Erlik” adını taktı ve onu ışık diyarından kovdu; bunun üzerine arz üzerine yerleşsinler diye başka kişiler yarattı. Yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek her dalının altında bir kişi yarattı. Bu dokuz kişi, bugüne kadar yeryüzünde yaşayan dokuz boyun cedleri olmuşlardır” (Sakaoğlu ve Duymaz, 2002: 173)

Efsaneye göre Tanrı, göklerin yüksek katında süzülmemektedir. Onun yanında ama ondan daha aşağı seviyede ise Kişi (Erlik / Şeytan) uçmaktadır. Erlik, Tanrı'nın bulunduğu yükseklikten daha yükseğe çıkma isteği yüzünden cezalandırılmış (uçma yeteneği elinden alınmış), denizin dibini boylamıştır. Tanrı semavî katlardan en aşağılara (denizin dibine) sürdüğü Erlik'i gördüğü lüzum üzerine sudan çıkarmış, ona yeri tahsis etmek istemiştir. Erlik denizden çıkardığı toprağın bir kısmını ağızında saklayarak bu durumu da kötüye kullanmıştır. Tanrı yeri düz olarak yaratmış, Erlik'in tükürdüğü toprak yüzünden yer bataklık tepecikler haline dönüşmüştür. Bunun üzerine Tanrı Kişi'ye Erlik adını vererek onu, ışık diyarından kovmuş ve yeraltındaki karanlıklar ülkesine göndermiştir. Yerin üzerine yerleşsinler diye başka kişileri (insanları) yaratmıştır. Burada dikkatimizi çeken bir



başka husus da *Ak Ana*'nın (Akine) Tengere Kayra Han'a suda görünerek yaratma ilhamı vermesidir.

Yaratılış efsanesinde *Tengere Kayra Han* ile Gılgamış destanındaki *Aruru* göğün en yüksek yerinde yer alırlar. Bütün varlıkları ve tanrıları onlar yaratmıştır. Gılgamış destanında kötülüklerin tanrısı olarak bilinen *Enlil-Erlik* isimlerine de dikkat çekmek faydalı olacaktır. Bilindiği üzere *Enlil*, *Aruru*'nun yarattığı üç büyük tanrıdan biridir. O da tıpkı *Erlik* gibi yerin altında (cehennem tanrısı) ve ışık diyarından uzakta bir yerdedir. Tanrı'nın verdiği ölçüde varlıklar üzerinde etkilidir.

Yaratılış efsanesinde *Tengere Kayra Han*, *Gök Ana*, *Ay Ata*, *Mey-Tere*, *Mangdaşire*- ve bir süre *Erlik*- gökyüzünde bulunan insanüstü güçlere sahip varlıklardır. *Erlik* ise hırsı yüzünden önce yerin üçüncü katına, daha sonrada güneş, ay ve yıldız ışığının bulunmadığı yerin en karanlık katına (karanlıklar ülkesine) gönderilmiştir. *İnsan* ise zayıf olması bakımından yeryüzüne bir ağacın dalları vasıtasıyla gönderilmiştir.

Yaratılış efsanesinde ve genelde Mezopotamya kozmogonisinde, özelde Gılgamış destanında yer düz olarak yaratılmıştır. *Gök*, *yer* ve *yer altı* olmak üzere üç katmandan oluşan dünya (yer) doğu-batı yönünde ve her iki tarafta bir deniz ve yüksek dağlardan oluşan bir simetrik şekilden ibarettir. Gılgamış Destanı'nda yer daha ayrıntılı olarak verilmiştir. Doğu yönünde ölümlü sudan geçilerek ölümsüzlüğe gidilir; batı yönünde cehennem ırmağından bir geçitle yeraltına (*cehenneme*, *Kara Ev'e*) inilir. Yeraltına inenler bir daha oradan çıkamaz.

2.3. Tanrı-Erlik-İnsan İlişkisi

“*Erlik*, yeryüzünün sakinleri olan insanlara bakıp bunların güzel ve iyi olduklarını görünce, *Kayra Han*'dan, bu mahlûkları kendi eline vermesini rica etti. *Kayra Han* onun bu ricasını kabul etmedi; bunun üzerine *Erlik* onları kötü yola sevk ederek zorla kendi hâkimiyeti altına geçirmesini bildi. Fakat *Kayra Han*, *Erlik* tarafından böylece kolaylıkla kandırıldıkları için insanoğullarına kızdı. Bu yüzden, bu andan itibaren kişiöğullarını kendi hallerine bırakmaya karar verdi. *Erlik*'e tekrar beddua okuyarak onu karanlıklar diyarının üçüncü katına sürdü; kendisi için ise en yüksekteki on yedi kat gökle onun sakinlerini yarattı ve daimi mesken olarak on yedinci katı seçti. Şimdi yalnız kalan kişiöğullarının koruyucusu ve öğreticisi olarak yüksek *Mey-Tere*'yi geride bıraktı. Güzel semayı gören *Erlik* de kendisi için bir sema yapmaya karar verdi ve *Kayra Han*'dan müsaade aldıktan sonra orada kendi emrindekileri yerleştirdi. Bunlar onun yoldan çıkardığı insanlar, yani kötü ruhlardır. Hâlbuki kötü ruhlara, Tanrı'nın yeryüzünde yarattığı insanlardan çok daha iyi yaşıyorlardı. Bu hal *Kayra Han*'ı hiddetlendirdi. Bunun üzerine o, *Erlik*'in semasını yıkmak için *Mandışire Bahadır*'i gönderdi. O zaman *Mandışire*'nin şiddetli darbeleri ile gök sarsıldı ve *Erlik*'in seması küçük parçalar halinde yere döküldü ve o zamana kadar düz olan yeryüzünün şekli bozuldu, çünkü yıkılan enkaz neticesinde muazzam dağlarla derin uçurumlar ve onların arasında geçilmesi imkânsız ormanlıklar peyda oldu. *Kayra Han* ise *Erlik*'i güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının nüfuz etmediği en alttaki arz katına sürdü ve dünyanın sonuna kadar orada kalmasını emretti.” (Sakaoğlu ve Duymaz, 2002: 173-174)



Erlık, insanı Tanrı'dan istemiş, bu isteği kabul edilmeyince hile ile onları kandırmıştır. Bunun üzerine Tanrı insanlara kızmış, onları kendi hallerine bırakmıştır. Erlık'e de hiddetlenerek onu karanlıklar diyarının üçüncü katına kovmuştur. (Burada anlatılanlar İslam inancındaki Âdem (insan) ve İblis kıssası aynı doğrultudadır.) Tanrı da göğün on yedinci katına yerleşmiştir. Yalnız kalan insanoğullarının başına da bir melek olan Mey-Tere'yi bırakmıştır. Burada teferruatlı bir şekilde verilmese de Mey-Tere, muhtemelen Tanrılar tarafından olağanüstü güçler verilen Gılgamış, Enkidu, Utanapişti gibi bir karakterden daha güçlü olmalıdır. Erlık güzel semâyı görerek kendine bir semâ yapmış; Tanrı, kötü ruhlarla birlikte Erlık'in güzel bir hayat yaşadığını görünce bu semâyı yıkmaya karar vermiştir. Semâyı yıkmakla Mangdaşire'yi görevlendirmiş, onun şiddetli darbeleri ile Erlık'in seması yıkılmış, parçaları yeryüzüne dökülüp muazzam dağlar ve uçurumlar oluşmuştur. Bu bölümde, İştâr'ın gökyüzü boğası ile Gılgamış'ı savaştırması sahneleri ile paralel bir anlatım söz konusudur. Tanrı, Erlık'i güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının nüfuz etmediği en alttaki arz katına sürdü ve dünyanın sonuna kadar orada kalmasını emretmiştir. Enlil'in bulunduğu yer altı da (cehennem) aynı niteliktedir.

Sonuç

Gılgamış destanı ve Yaratılış efsanesi karşılaştırıldığında her iki metinde de Yüce Tanrı'nın (*Aruru ve Tengere Kayra Han*) göğün en yüksek yerinde (on yedinci katta) bulunduğu görülmektedir.

Gılgamış destanında Tanrılar, erillik-dişilik özelliği gösterirken, yaratılış efsanesinde yer alan tek dişî varlık *Ak Ana* Tengere Kayra Han'a yaratma ilhamı verir.

Tanrı her iki metinde de yaratma vasfına sahiptir; insanları ve insanüstü varlıkları yarattıktan sonra yalnız başına bırakmaz, ancak onlara bazen kızar.

Yaratılış efsanesinde Tengere Kayra Han gücünü kimse ile paylaşmaz. Gılgamış'ta ise Tanrı güçlerini üç büyük Tanrı (*Anu, Enlil ve Ea*) ile paylaşmıştır. Bu paylaşım katmanlar halinde -mesela şehir devletlerine ait tanrılar, olağanüstü güçlere sahip tanrı-insanlar gibi- yeryüzüne doğru genişlemektedir. Yeryüzüne doğru inildikçe/çıkıldıkça tanrıların güçleri azalmaktadır. (*Erlık ile Enlil*) aynı işlevleri olan varlıklardır. İkisi de yerin altında ve dünyanın sonuna kadar kalıcıdır; kötülük tanrısıdır.

Erlık yaratma özelliğine sahiptir ancak bunu Tanrı'dan gizli yaptığı için cezalandırılmıştır. *Mangdaşire* ve *Gılgamış* tanrı-insan özelliği taşırlar. Tanrı onları özel olarak insanların arasından seçmiştir.

Tabiat karşısında zayıf olan insanoğlu, kendisinin nasıl yaratıldığını, yeryüzüne niçin/nasıl gönderildiğini/geldiğini merak edegelmiştir. Kendi hayalinde bu müşkül duruma izahatlar yapmış, gücünü aşan “yaratma ve yaratılma” konusuna kendince hikâyeler uydurmuş, bunları olağanüstü unsurlarla süsleyerek efsaneler ve destanlar oluşturmuştur. Ortaya çıkış coğrafyaları farklı olsa da yaratılış ile ilgili benzerlikler dikkat çekmektedir. Gılgamış destanı ve Yaratılış efsanesinde de bu benzerlikler açık bir şekilde görülmektedir.

Kaynakça



- Aslan, Ferhat (2012), “Halkbilimsel Bir Terim Olarak ‘Efsane’ Üzerine Bazı Dikkatler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 23, Güz 2012.
- Banarlı, Nihat Sami (2001). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi (1.Cilt)*, MEB Yay., İstanbul.
- Bottero, Jean (2008). *Gilgamiş Destanı-Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, YKY, İstanbul.
- Günay, Ünver; Güngör, Harun (2007). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yay., İstanbul.
- Işankulu, Cabbar (2000). Kaybolan Cennetin Peşinde, (Aktaran: V. Savaş Yelok), *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* Cilt 22, Sayı 3.
- Karaalioğlu, Seyit Kemal (1980). *Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi (1.Cilt)*, İnkılâp ve Aka Yay., İstanbul.
- Kardaş, Nevin-Salih Önen, Mesut Duman vd. (1995). *Örnekleriyle Türkçe Sözlük (1. cilt)*, MEB Yayınları, Ankara.
- Kramer, Samuel Noah (1999). *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Roux, Jean Paul (2008). *Türklerin Tarihi*, Rağbet Yay., İstanbul.
- Sakaoğlu, Saim; Duymaz, Ali (2002). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, Ötüken Yay., İstanbul.

